

РОЗДІЛ І. ЗАГАЛЬНА ПЕДАГОГІКА ТА ІСТОРІЯ ПЕДАГОГІКИ

УДК 371.233 +379.851 (477) «1930/1941»

DOI <https://doi.org/10.26661/2786-5622-2022-4-01>

ПОЧАТКОВИЙ ПЕРІОД ФОРМУВАННЯ СИСТЕМИ ПРОФІЛЬНИХ ЗАКЛАДІВ ПОЗАШКІЛЬНОЇ ОСВІТИ ТУРИСТСЬКО-КРАЄЗНАВЧОГО НАПРЯМУ В УКРАЇНІ (1930–1941 РР.)

Наровлянський О. Д.

кандидат педагогічних наук, заступник директора

Український державний центр національно-патріотичного виховання,

туризму і краєзнавства учнівської молоді

вул. Пестеля, 5-7, Київ, Україна

orcid.org/0000-0002-5778-7401

al_dan@ukr.net

Ключові слова: *позашкільна освіта, туризм, екскурсії, дитячі екскурсійно-туристські станції.*

Статтю присвячено початковому періоду діяльності туристсько-краєзнавчого напрямку позашкільної освіти України. Висвітлено процес пошуку найбільш ефективної системи управління туристсько-екскурсійною діяльністю закладів та органів управління освітою у 20–30-х рр. ХХ ст. (це були, зокрема, музейно-екскурсійно-виставкові відділи, центральне та місцеві екскурсійні бюро, бази центральних і місцевих органів управління освітою, Українське мішане пайове екскурсійнетовариство, Українське відділення Всесоюзного добровільного товариства пролетарського туризму). Показано процес створення Центральної дослідної дитячої екскурсійної станції при Народному комісаріаті освіти Української СРР (нині – Український державний центр національно-патріотичного виховання, краєзнавства і туризму учнівської молоді Міністерства освіти і науки України). Визначено суттєві проблеми щодо вивчення історії освіти довоєнного періоду, пов'язані з неповнотою збереження архівних фондів унаслідок знищення документів у період воєнних дій на території України в 1941–1943 рр. На основі аналізу архівних матеріалів Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України, державних архівів Миколаївської, Одеської та Харківської областей, публікацій республіканських і місцевих періодичних видань 1930-х рр. проаналізовано процес утворення низки обласних і міських дитячих екскурсійних станцій другої половини 1930-х рр. Встановлено, що Харківська обласна екскурсійна станція (нині – Харківська обласна станція юних туристів), Миколаївська обласна екскурсійна станція (нині – Миколаївський обласний центр національно-патріотичного виховання, туризму та краєзнавства учнівської молоді), Київська міська екскурсійна станція (нині – Київський центр дитячо-юнацького туризму, краєзнавства та військово-патріотичного виховання) виникли у другій половині 1930-х рр., тобто набагато раніше, ніж вказується в публікаціях з історії цих закладів. Висвітлено окремі моменти діяльності зазначених установ. Доведено, що на 1941 р. дитячі екскурсійно-туристські станції функціонували в кожній області України, які існували на той час.

THE INITIAL PERIOD OF FORMATION OF THE SYSTEM OF SPECIALIZED INSTITUTIONS OF EXTRACURRICULAR EDUCATION OF TOURISM AND LOCAL HISTORY IN UKRAINE (1930–1941)

Narovlyanskiy O. D.

Candidate of Pedagogic Sciences, Deputy Director

Ukrainian State Center for National-Patriotic Education, Local History and Tourism of Students

Pestelya str., 5-7, Kyiv, Ukraine

orcid.org/0000-0002-5778-7401

al_dan@ukr.net

Key words: *out-of-school education, tourism, excursions, children's excursion and tourist stations.*

The article is devoted to the initial period of activity of the tourism and local history direction of out-of-school education of Ukraine. The process of searching for the most effective system of management of tourist and excursion activities of institutions and educational authorities in the period of the 20–30s of the 20th century (these were, in particular, museum, excursion and exhibition departments, central and local excursion bureaus, bases of central and local educational authorities, Ukrainian Mixed Share Excursion Society, Ukrainian branch of the All-Union Voluntary Society of Proletarian Tourism). The process of creating the Central Experimental Children's Excursion Station at the People's Commissariat of Education of the Ukrainian SSR (currently the Ukrainian State Center for National-Patriotic Education, Local History and Tourism of Students of the Ministry of Education and Science of Ukraine) is shown. Significant problems related to the study of the history of education in the pre-war period, related to the incomplete preservation of archival funds due to the destruction of documents during the military operations on the territory of Ukraine in 1941–1943, have been identified. On the basis of the analysis of archival materials of the Central State Archive of the highest authorities and administration of Ukraine, the state archives of Mykolaiv, Odesa and Kharkiv regions, publications of republican and local periodicals of the 1930s, the process of formation of a number of regional and city children's excursion stations in the second half of the 1930s was analyzed. It was established that the Kharkiv Regional Excursion Station (currently the Kharkiv regional station for young tourists), the Mykolaiv Regional Excursion Station (currently the Mykolaiv regional center for national-patriotic education, tourism and local history of pupils), the Kyiv City Excursion Station (currently the Kyiv children's center youth tourism, local history and military-patriotic education) arose in the second half of the 1930s, that is, much earlier than indicated in the publications on the history of these institutions. Some aspects of the activity of these institutions are highlighted. It is proved that in 1941 children's excursion and tourist stations functioned in every region of Ukraine that existed at that time.

Постановка проблеми. Сучасний період розвитку нашої держави висуває потребу у визначенні шляхів удосконалення всіх складників освіти, зокрема позашкільної. Стратегія національно-патріотичного виховання, затверджена Указом Президента України від 18 травня 2019 р. № 286/2019, серед основних напрямів її реалізації передбачає розроблення й упровадження сучасних виховних систем, технологій і методик у сфері національно-патріотичного виховання, уза-

гальнення та поширення кращого досвіду в цій сфері. Серед пріоритетних сфер виховання згадана стратегія, зокрема, визначає освіту, молодь, краєзнавство та туризм [20]. Для здійснення цих завдань доцільним є аналіз історичного досвіду діяльності закладів позашкільної освіти туристсько-краєзнавчого напрямку, зокрема в початковий і довоєнний періоди їх існування, а також використання елементів кращого досвіду тогочасної роботи.

Аналіз досліджень і публікацій. Історію розвитку позашкільної освіти зазначеного періоду вивчала низка науковців, зокрема В. Балахтар, Л. Костенко. Теоретичні та методичні засади позашкільної освіти досліджували О. Биковська, Є. Красняков. Низка авторів присвятила свої роботи історії розвитку туризму, торкаючись також історії дитячого туризму. Це, зокрема, В. Абрамов, Т. Дудка, О. Попов, М. Тонкошкур та інші. Безпосередньо проблемам історії дитячо-юнацького туризму, зокрема й закладів туристсько-краєзнавчого напрямку позашкільної освіти, присвячена праця М. Косила [12]. У низці обласних центрів дитячо-юнацького туризму було підготовлено видання, присвячені історії закладів. Однак спеціального дослідження щодо питань формування системи закладів туристсько-краєзнавчого напрямку позашкільної освіти в 30-ті рр. ХХ ст. немає, а в низці публікацій допущено суттєві помилки.

Метою статті є деталізація фактів, пов'язаних із виникненням центральної та обласних станцій юних туристів у 1930-ті рр., та виправлення окремих усталених неточностей у висвітленні цього питання.

Виклад основного матеріалу. 20-ті рр. ХХ ст. були періодом активного пошуку оптимальних форм організації туристсько-екскурсійної роботи з учнівською молоддю. У середині 1920-х рр. почалося створення при управліннях народної освіти музейно-екскурсійно-виставкових відділів, які здійснювали керівництво, зокрема, екскурсійною роботою. Серед основних завдань цих підрозділів можна назвати організацію екскурсій, поширення їх серед різних верств населення, перепідготовку й підвищення кваліфікації музейних працівників та екскурсоводів [8, с. 11]. Пізніше при управлінні політосвіти Народного комісаріату освіти (далі – НКО) Української СРР було створено центральне екскурсійне бюро, а на місцях створювалися округові екскурсійні бюро, на які було покладено функцію з організації як місцевих, так і далеких екскурсій. Ці органи мали проводити консультації груп та окремих осіб, які планують далекі екскурсії, намагатися об'єднувати окремих екскурсантів у групи, допомагати екскурсійним гурткам у справі транспорту, перебування на базах тощо, проводити підготовчу роботу з екскурсійними групами, визначати мету й тему екскурсії, значення місць для відвідування [19]. Так, у 1924 р. екскурсійні бюро було створено в Києві [23], Сумах [15], Херсоні [31], Чернігові [14], Умані [1]. У 1927 р. було створено «екскурсійний будинок» в Одесі [8, с. 12], у 1928 р. – екскурсійні бази в Миколаєві [7, с. 30], Дніпропетровську (нині – Дніпро) [7, с. 99], у заповіднику Асканія-Нова [28].

Однак ефективність діяльності цих структур виявилася недостатньою. Одним із суттєвих недоліків у роботі бюро та баз була недостатня увага до екскурсій серед дітей та учнівської молоді. Низькою була кваліфікація більшості працівників установ, слабкою – матеріальна база. Тому пошук більш ефективних організаційних форм тривав. Спробою поліпшити ситуацію стало рішення про створення Українського мішаного пайового екскурсійного товариства (далі – УМПЕТ), прийняте 24 січня 1928 р. на засіданні Ради народних комісарів УСРР. Керівництво товариством було покладене на НКО [7, с. 444]. 27–30 вересня 1928 р. на I-й Всеукраїнській екскурсійній нараді, яка відбулася в Харкові, у резолюції «Про підсумки та перспективи праці УМПЕТ» було зазначено: «За недовгий час свого існування УМПЕТ <...> виявив себе життєздатною організацією щодо організації та проведення дальніх екскурсій як по Україні, так і міжокругових». Зазначено, що 66% екскурсантів у 1928 р. становили діти й молодь віком до 25 років, а також було визначено завдання УМПЕТ спільно з НКО розробити методичні та організаційні форми загального охоплення молоді й дітей [22].

Однак практика перших 2 років роботи показала, що УМПЕТ не здатний повною мірою виконувати завдання розвитку екскурсійної справи серед учнівської молоді. Товариство було комерційною госпрозрахунковою організацією, тому насамперед воно зважало на можливість отримання прибутку, натомість виховні, розвивальні питання відігравали підпорядковану роль. Після того як йому на зміну прийшло Українське відділення Всесоюзного добровільного товариства пролетарського туризму, створене у квітні 1929 р., ситуація не поліпшилася, адже головним завданням його була робота з дорослими туристами, а дитячий туризм залишався другорядним. Водночас, як зазначалося у звіті управління соціального виховання НКО УСРР, на початок 1929/1930 навчального року в Україні не існувало екскурсійно-туристських центрів для роботи з дітьми [25, с. 7].

Саме тому наприкінці 1930 р. був утворений новий позашкільний заклад – Центральна дослідна дитяча екскурсійна станція при НКО та Центральному комітеті Ленінської комуністичної спілки молоді України. 15 вересня 1930 р. Рада позашкільної роботи НКО затвердила Уставу про центральну дитячу екскурсійну станцію, у якій зазначалося, що для керівництва екскурсійною роботою серед дітей, дитячим туризмом та дослідною роботою в цій галузі утворюється Центральна дитяча екскурсійна станція НКО та Центральне бюро Кабінету дитячого руху при Центральному комітеті Ленінської комуністичної спілки молоді України [18].

Водночас у регіонах починається створення обласних дитячих екскурсійно-туристських станцій. Знищення багатьох документів республіканських та обласних архівів у 1941 р. призвело до значних труднощів із визначенням точного часу створення цих закладів. М. Косило під час вивчення історії розвитку туристсько-краєзнавчої роботи в позашкільних навчальних закладах зазначив, що в довоєнний період обласні дитячі екскурсійно-туристські станції виникли лише в Одеській (1932 р.), Вінницькій (1933 р.), Чернігівській (1933 р.), Кримській (1936 р., на той час – у складі Російської Федерації), Волинській (1940 р.), Дніпропетровській (1940 р.), Житомирській (1940 р.), Запорізькій (1940 р.), Івано-Франківській (1940 р.), Луганській (1940 р.), Львівській (1940 р.) та Полтавській (1940 р.) областях [12, с. 277]. Однак виявлені архівні матеріали, публікації місцевих періодичних видань, а також видання самих обласних екскурсійно-туристських станцій, що збереглися, дають змогу стверджувати, що кількість обласних станцій, які були створені та діяли до 1941 р., суттєво більша, а час створення багатьох вимагає уточнення.

Так, у доповіді директора Центральної дослідної дитячої екскурсійної станції Лазаренка, яка міститься в архівній справі з кінцевою датою 21 жовтня 1931 р. (безпосередньо сама доповідь не датована), зазначено, що обласні туристські станції створено у трьох областях (Київській, Дніпропетровській, Харківській); крім того, є чотири районні екскурсійні бази [26, с. 104]. У відомостях щодо мережі установ позашкільної освіти на 1933 р. визначено, що обласні екскурсійні станції функціонують у Вінницькій, Дніпропетровській, Донецькій, Київській, Одеській та Харківській областях – усіх, які існували на той час, крім Чернігівської. Крім того, зазначалося, що діє й низка районних, міських станцій, а також станцій на новобудовах, підприємствах тощо – усього 107 закладів [26, с. 60].

Додаткові матеріали було виявлено нами в ході пошуку в регіональних архівах та бібліотеках. Так, у публікаціях, присвячених Харківській обласній станції юних туристів, роком заснування вказано 1951 р. [16, с. 291]. Однак нами виявлено низку публікацій, які незаперечно доводять існування Харківської обласної дитячої екскурсійно-туристської станції в період до 1941 р. Перші згадки про обласну станцію нами виявлено в харківській обласній молодіжній газеті «Ленінська зміна» за 1936 р. При цьому перші матеріали віддзеркалювали особливості періоду – вони були присвячені «викриттю ворожих проявів» у роботі закладу. 16 березня 1936 р. в газеті було вміщено критичний матеріал «Ломові туристи» [5], де містилася жорстка критика (значною мірою несправедлива) брошури «За

самодіяльний дитячий туризм» (автор – М. Година), виданої в 1935 р. під грифом «Харківська обласна дитяча екскурсійно-туристська станція, Обласний відділ народної освіти – Обласний комітет Ленінської комуністичної спілки молоді України» [6]. 24 липня 1937 р. в тій самій газеті з'явилася стаття «Хто керує дитячою екскурсійною станцією?», яка піддавала нищівній критиці керівництво станції [24]. Про роботу Харківської обласної дитячої екскурсійно-туристської станції згадується також у низці публікацій 1938 р. [3; 11; 13]. Автором однієї з таких публікацій став новий директор станції Іванов [9]. Крім того, у довідковій книзі Харківської міської телефонної мережі за 1940 р. міститься інформація про Харківську обласну дитячу екскурсійно-туристську станцію, яка знаходилася за адресою вул. К. Лібкнехта, 55 [9]. Отже, Харківська обласна дитяча туристсько-екскурсійна станція почала працювати не пізніше ніж у середині 1930-х рр., тобто майже на 20 років раніше, ніж зазначено в її офіційній історії.

Також нами виявлено брошуру «Положення про експедицію піонерів та школярів по вивченню природних багатств УРСР», яку видано Миколаївською обласною дитячою екскурсійно-туристською станцією в 1941 р. У ній, зокрема, зазначене прізвище директора цього закладу (Солохов), завідувача педагогічної частини (Фуліді), а також адреса: вул. Свердлова, 34 [17]. Пошук у місцевих періодичних виданнях дав змогу виявити низку публікацій про роботу станції. Так, про участь директора Миколаївської обласної дитячої екскурсійно-туристської станції Солохова в обласній нараді позашкільних працівників та завідувачів піонерськими відділами райкомів комсомолу області, що відбувалася 22–23 квітня 1939 р., згадується в публікації газети «Більшовицьке плем'я» за 1 травня 1939 р. [2]. У газеті «Южная правда» за 21 травня 1939 р. зазначено, що при Миколаївській обласній дитячій екскурсійно-туристській станції створено «секції водного та велосипедного спорту» [29]. 6 липня 1939 р. в тому самому виданні було вміщено матеріал про проведення станцією походу юних велосипедистів [30]. На нашу думку, можна вважати доведеним факт, що Миколаївська обласна дитяча екскурсійно-туристична станція була створена не пізніше початку 1939 р. (а не в 1947 р., як зазначається в публікаціях з історії закладу) [16, с. 216].

Офіційна історія Київської міської станції юних туристів розпочинається 4 липня 1958 р. [16, с. 377]. Однак уже в 1938 р. у статті в журналі «Піонервожатий» згадується допомога в організації екскурсії Києвом із боку міської дитячої екскурсійної станції, яка надала екскурсовода [21].

У тому самому 1938 р. у статті «Далекі екскурсії», надрукованій у журналі «Піонервожатий»,

зазначено, що дитячі екскурсійно-туристські станції є в кожній області України (на той час це було 11 областей) [10].

Висновки і перспективи подальших розробок у цьому напрямі. Таким чином, упродовж 30-х рр. ХХ ст. було сформовано систему профільних закладів позашкільної освіти туристсько-краєзнавчого напрямку, до якої входила центральна, обласні, низка міських і районних

дитячих туристсько-екскурсійних станцій та баз. При цьому багато обласних дитячих екскурсійно-туристських станцій були створені набагато раніше, ніж це зазначено в їхніх офіційних історичних довідках і публікаціях. На жаль, війна перервала розвиток цієї системи, тому після завершення бойових дій та звільнення України систему довелося відроджувати практично заново.

ЛІТЕРАТУРА

1. В Інспектурі Наросвіти. *Робітниче-селянська правда (Умань)*. 1925. 29 квітня.
2. В.Р. На обласній нараді позашкільних працівників та зав. піонервідділами райкомів комсомолу. *Більшовицьке плем'я*. 1939. 1 травня.
3. В.С. Під час канікул. *Ленінська зміна*. 1938. 20 березня.
4. Весь Харків на 1940 рік: адресно-довідкова книга. Харків, 1940. 198 с.
5. Воліф. Ломові туристи. *Ленінська зміна*. 1936. 16 березня.
6. Година М. За самодіяльний дитячий туризм. Харків : Радянська школа, 1935. 34 с.
7. Державний архів Миколаївської області. Ф. Р-99. Оп. 1. Спр. 846. 479 арк.
8. Державний архів Одеської області. Ф. Р-134. Оп. 1. Спр. 1563. 34 арк.
9. Іванов. Цікаві подорожі. *Ленінська зміна*. 1936. 24 грудня.
10. Ігнатівський С. Далекі екскурсії. *Дитячий рух*. 1938. № 14. С. 14–16.
11. Іткіс. Цікаві екскурсії. *Ленінська зміна*. 1936. 20 жовтня.
12. Косило М. Розвиток туристсько-краєзнавчої роботи у позашкільних навчальних закладах України (друга половина ХХ – початок ХХІ століття) : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.01. Хмельницький, 2017. 309 с.
13. Люд Л. Цікаві подорожі. *Ленінська зміна*. 1936. 4 липня.
14. Объявление. *Красное знамя (Чернигов)*. 1924. 10 августа.
15. Организация экскурсионного бюро. *Плуг и молот (Сумы)*. 1924. 16 декабря.
16. Позашкільний туризм і краєзнавство в Україні: історія та сьогодення / упор. : Н. Савченко та ін. Івано-Франківськ : Тіповіт, 2010. 408 с.
17. Положення про експедицію піонерів та школярів по вивченню природних багатств УРСР. Миколаїв, 1941. 12 с.
18. Про організацію ЦДДЕС : лист Народного комісаріату освіти УСРР від 28 грудня 1930 р. № 312/8 / Народний комісаріат освіти Української СРР. *Бюлетень НКО УСРР*. 1931. № 2. С. 8. Ст. 25.
19. Про проведення далеких екскурсій : лист Народного комісаріату освіти УСРР від 21 червня 1927 р. № 35844/еє / Народний комісаріат освіти Української СРР. *Бюлетень НКО УСРР*. 1927. № 25. С. 13–14. Ст. 427.
20. Про стратегію національно-патріотичного виховання : Указ Президента України від 18 травня 2019 р. № 286/2019 / Президент України. URL: <https://www.president.gov.ua/documents/2862019-27025> (дата звернення: 12.10.2022).
21. Пянтковський Г. По історичних місцях Києва. *Дитячий рух*. 1938. № 13. С. 18–19.
22. Резолюція на доповідь «Про підсумки та перспективи праці УМПЕТ», що її прийнято на І-й Всеукраїнській екскурсинараді 27–30 вересня 1928 р. у м. Харкові. *Бюлетень НКО УСРР*. 1928. № 42. С. 6–7. Ст. 619.
23. Хроника. *Пролетарская правда (Киев)*. 1924. 5 апреля.
24. Хто керує дитячою екскурсійною станцією? *Ленінська зміна*. 1937. 24 липня.
25. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України. Ф. 166. Оп. 9. Спр. 1199.
26. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України. Ф. 166. Оп. 10. Спр. 437.
27. Екскурсии в госзаповедник им. т. Раковского (б. Аскания-Нова). *Звезда (Екатеринослав)*. 1925. 21 мая.
28. Юные туристы. *Южная правда*. 1939. 21 мая. С. 4.
29. Юные туристы. *Южная правда*. 1939. 6 июля. С. 4.
30. Ярославенко. Херсонский окружной дом образования. *Херсонский коммунар*. 1924. 8 июня.

REFERENCES

1. n. a. (1925). V Inspekturi Narosvity [In the Inspectorate of Peoples education]. *Robitnyche-selianska pravda (Uman) – Worker-peasant truth (Uman)*, April 29 [in Ukrainian].

2. V.R. (1939). Na oblasnii naradi pozashkilnykh pratsivnykiv ta zav. pionerivdilamy raikomiv komsomolu [At the regional meeting of out-of-school workers and heads of pioneer departments of Komsomol district committees]. *Bilshovytske plemia – Bolshevik tribe*, May 1 [in Ukrainian].
3. V.S. (1938). Pid chas kanikul [During vacations]. *Leninska zmina – Lenin's change*, March 20 [in Ukrainian].
4. n. a. (1940). *Ves Kharkiv na 1940 rik: adresno-dovidkova knyha [All of Kharkiv in 1940: address and reference book]*. Kharkiv, 198 p. [in Ukrainian].
5. Volif (1936). Lomovi turysty [Dray tourists]. *Leninska zmina – Lenin's change*, March 16 [in Ukrainian].
6. Hodyna, M. (1935). *Za samodiialnyi dytiachyi turyzm [For amateur children's tourism]*. Kharkiv: Radianska shkola, 34 p. [in Ukrainian].
7. State Archive of the Mykolaiv Region, fund P-99, description 1, case 846, 479 p. [in Ukrainian].
8. State archive of Odesa region, fund P-134, description 1, case 1563, 34 p. [in Ukrainian].
9. Ivanov (1936). Tsikavi podorozhi [Interesting trips]. *Leninska zmina – Lenin's change*, December 24 [in Ukrainian].
10. Ihnatovskyi, S. (1938). Daleki ekskursii [Far excursions]. *Dytiachyi rukh – Children's movement*, no. 14, pp. 14–16 [in Ukrainian].
11. Itkis (1936). Tsikavi ekskursii [Interesting excursions]. *Leninska zmina – Lenin's change*, October 20 [in Ukrainian].
12. Kosylo, M. (2017). Rozvytok turystsko-kraieznavchoi roboty u pozashkilnykh navchalnykh zakladakh Ukrainy (druha polovyna XX – pochatok XXI stolittia) [Development of tourism and local history work in extracurricular educational institutions of Ukraine (second half of the 20th – beginning of the 21st century)]. *Candidate's thesis*. Khmelnytskyi, 309 p. [in Ukrainian].
13. Liud, L. (1936). Tsikavi podorozhi [Interesting trips]. *Leninska zmina – Lenin's change*, July 4 [in Ukrainian].
14. n. a. (1924). Ob'yavlenie [Announcement]. *Krasnoe znamya (Chernigov) – Red Banner (Chernihiv)*, August 10 [in Russian].
15. n. a. (1924). Organizatsiya ekskursionnogo byuro [Creation of an excursion bureau]. *Plug i molot (Sumy) – Plow and hammer (Sumy)*, December 16 [in Russian].
16. Savchenko, N. et al. (eds.) (2010). *Pozashkilnyi turyzm i kraieznavstvo v Ukraini: istoriia ta sohodennia [Extracurricular tourism and local history in Ukraine: history and present]*. Ivano-Frankivsk: Tipovit, 408 p. [in Ukrainian].
17. n. a. (1941). *Polozhennia pro ekspedytsiiu pioneriv ta shkolariv po vyvchenniu pryrodnykh bahatstv URSR [Regulations on the expedition of pioneers and schoolchildren to study the natural resources of the Ukrainian SSR]*. Mykolaiv, 12 p. [in Ukrainian].
18. People's Commissariat of Education of the Ukrainian SSR (1931). Pro orhanizatsiiu TsDDES: lyst Narodnoho komisariatu osvity USRR vid 28 hrudnia 1930 r. № 312/8 [About the organization of the Central Experimental Children's Excursion Station: letter of the People's Commissariat of Education of the USSR dated December 28, 1930 № 312/8]. *Biuletyn NKO USRR – Bulletin of the People's Commissariat of Education of the USSR*, no. 2, p. 8, art. 25 [in Ukrainian].
19. People's Commissariat of Education of the Ukrainian SSR (1927). Pro provedennia dalekykh ekskursii: lyst Narodnoho komisariatu osvity USRR vid 21 chervnia 1927 r. № 35844/ee [About conducting long-distance excursions: letter of the People's Commissariat of Education of the USSR dated June 21, 1927 № 35844/ee]. *Biuletyn NKO USRR – Bulletin of the People's Commissariat of Education of the USSR*, no. 25, pp. 13–14, art. 427 [in Ukrainian].
20. President of Ukraine (2019). Pro stratehiiu natsionalno-patriotychnoho vykhovannia: Ukaz Prezydenta Ukrainy vid 18 travnia 2019 r. № 286/2019 [On the strategy of national and patriotic education: Decree of the President of Ukraine dated May 18, 2019 № 286/2019]. Retrieved from: <https://www.president.gov.ua/documents/2862019-27025> [in Ukrainian].
21. Piantkovskiy, H. (1938). Po istorychnykh mistsiakh Kyieva [On historical places of Kyiv]. *Dytiachyi rukh – Children's movement*, no. 13, pp. 18–19 [in Ukrainian].
22. n. a. (1928). Rezoliutsiia na dopovid “Pro pidsumky ta perspektyvy pratsi UMPET”, shcho yii pryiniato na I-i Vseukrainskii ekskursnaradi 27–30 veresnia 1928 r. u m. Kharkovi [The resolution on the report “On the results and prospects of the work of UMPET”, which was adopted at the 1st All-Ukrainian Excursion Meeting on September 27–30, 1928 in Kharkiv]. *Biuletyn NKO USRR – Bulletin of the People's Commissariat of Education of the USSR*, no. 42, pp. 6–7, art. 619 [in Ukrainian].
23. n. a. (1924). Khronika [Chronicle]. *Proletarskaya pravda (Kiev) – Proletarian truth (Kyiv)*, April 5 [in Russian].

24. n. a. (1937). Khto keruie dytiachoiu ekskursiinoiu stantsiieiu? [Who manages the children's excursion station?]. *Leninska zmina – Lenin's change*, July 24 [in Ukrainian].
25. The Central State Archive of Higher Authorities and Administration of Ukraine, fund 166, description 9, case 1199 [in Ukrainian].
26. The Central State Archive of Higher Authorities and Administration of Ukraine, fund 166, description 10, case 437 [in Ukrainian].
27. n. a. (1925). Ekskursii v goszapovednik im. t. Rakovskogo (b. Askaniya-Nova) [Excursions to the State Reserve named after comrade Rakovsky (former Askania-Nova)]. *Zvezda (Ekaterinoslav) – Star (Ekaterinoslav)*, May 21 [in Russian].
28. n. a. (1939). Yunye turisty [Young tourists]. *Yuzhnaya pravda – Southern truth*, May 21, p. 4 [in Russian].
29. n. a. (1939). Yunye turisty [Young tourists]. *Yuzhnaya pravda – Southern truth*, July 6, p. 4 [in Russian].
30. Yaroslavenko (1924). Khersonskiy okruzhnoy dom obrazovaniya [Kherson district house of education]. *Khersonskiy kommunar – Kherson communitard*, June 8 [in Russian].